

"O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATI"DA AYRIM DIALEKTIZMLARNI LINGVOKULTUROLOGIK O'RGANISH TO'G'RISIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10823825>

Yulanova Nargiza Davlatovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Annotatsiya

Ushbu kichik tadqiqot ishida o'zbek xalq dialektlari va ularning lingvokulturologik jihatdan o'rganilishi tahlil qilinadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" ga kiritilgan dialektlar topildi va ularning milliy ma'nolari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar

dialekt, til, til madaniyati, madaniyat, milliy mentalitet, milliy dialektlar, til va madaniyat, til va dialekt, til va dialekt, til va dialekt.

Kirish

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, u bevosita jamiyatga xizmat qiladi. Jamiyat rivojlanishi bilan til ham rivojlanadi. Rivojlanishning bu ichki imkoniyati to'g'ridan-to'g'ri bizning dialektlarimiz orqali namoyon bo'ladi. Shunga asosan aytilish mumkinki, bizning dialektlarimiz tilni doimiy ravishda oziqlantiradigan eng katta qatlamdir. Dialektlarni o'rganish ko'p asrlar oldin boshlangan. Hech kimga sir emaski, umuman turk dunyosidagi dialektlarni o'rganish 11-asrga, ya'ni Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lughatit turk" asariga borib taqaladi. Shundan so'ng o'rta asrlarda o'zbek shevalarini o'rganish A. Navoiy nomi bilan bog'liq bo'lib, bu uning "muhabbat-ul lug'atayn" asarida o'z aksini topgan. 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida o'zbek lahjalari haqidagi ma'lumotlarni M. Terentev, A. V. Starchevskiy, Z. A. Alekseev, V. Nalivkin kabi rus turkologlarining asarlarida topish mumkin. 20-asrning 20-yillariga kelib mashhur tilshunoslar Professor Y. D. Polivanov, G. O. Yunusov, K. K. Yudaxin, V. V. ning sa'y-harakatlari natijasida o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifi yaratildi. Reshetov. O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab dialektologiya fan sifatida shakllandi va o'zbek shevalari keng o'rganildi.

USUL VA METODOLOGIYA

Dialektlar dunyoning barcha tillarida adabiy tilning asosi va yadrosidir. Dialektlardan yozib olingan dialektal materiallar nafaqat lingvistik material, balki xalq etnosining tarixi, madaniyati va aqliy xususiyatlarini aks ettiruvchi boy manbadir. Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy hayotdagi

o'zgarishlar tilga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu maqsadda dialektlarni yozib olish va ular haqida ma'lum xulosalarga kelish, ularni ilmiy asosda o'z vaqtida o'rganish har qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda.

Mustaqillik yillarida o'zbek dialektologiyasining deyarli barcha yo'nalishlari o'rganildi, ammo hali o'rganish va tadqiq etish zarur bo'lgan jihatlar ko'p. Xususan, o'zbek tili va uning ma'nolarini tushuntiruvchi bir qancha lug'atlar mavjud bo'lib, bu lug'atlardagi dialektika haligacha o'rganilmagan. Bu "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi dialektizmlar bilan ham bog'liq. "Innovatsiya-bu kelajak. Agar biz bugun buyuk kelajagimizni qurishni boshlasak, uni innovatsion g'oyalar va innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak". Agar xalq lahjalari o'z vaqtida o'rganilmasa, ular vaqt o'tishi bilan foydalanishdan chiqib ketadi. Axir, "til doimiy ravishda o'sib boradigan va rivojlanib boradigan dinamik hodisadir". Shu bois o'zbek tilshunosligida xalq shevalarining u yoki bu xususiyatlarini an'anaviy hamda tilshunoslikning yangi usullari bilan tadqiq etish eng dolzarb masala hisoblanadi. Tillarimizni o'rganish yosh avlodni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini yaratadi. Bu borada Prezidentimizning fikrlari Sh.M. Mirziyoev: "...o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, dialektlari, tarixiy taraqqiyoti va istiqbollari bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish..." alohida ahamiyatga ega.

TADQIQOT NATIJALARI

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'zbek shevalarining katta qismi xalqimizning millatini aks ettiruvchi qadimiy merosdir. Shu munosabat bilan biz ushbu jihatlarni aks ettiruvchi ayrim dialektlarni lingukultural o'rganishga e'tibor qaratdik. Bundan oldin biz lingvokulturalizm haqida qisqacha izoh berishni joiz deb hisobladik.

Zamonaviy tilshunoslikning etakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan tilshunoslik 20-asrning so'nggi choragida shakllana boshladi. Tadqiqotlarga ko'ra, "Lingukulturalologiya" atamasi V. N. Teliya boshchiligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Atama lingukulturalologiya va tegishli jihatlar to'g'ridan-to'g'ri ushbu lingvistik daraja atrofida paydo bo'ladi. Jamiyat va bu jamiyatda yashovchi odamlar o'zlarining mentalitetiga qarab tilning madaniy tuzilishiga ta'sir qiladi. Tadqiqotchi olimlardan biri bu yo'nalishni quyidagicha izohlaydi: lingvistik madaniyat yoki lingvistik Madaniyatshunoslik bugungi kunda milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ta'lim sifatida keng qo'llaniladigan "til-madaniyat-inson" uchligi doirasida tilni o'rganadi. U til ma'naviyat, milliy mentalitet, milliy xarakter kabi ko'plab tushunchalarning asosi ekanligini, ularning mohiyati tilsiz barqaror bo'lmasligini ochib berishni asosiy maqsad deb biladi

(Mahmudov N. 2012: 3-16). Biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan jihatlar oddiy xalq tilida doimiy ravishda qo'llaniladigan, faqat ma'lum bir mintaqa vakillariga ma'lum bo'lgan, millatimiz va qadriyatlarimizning asl qiyofasini saqlaydigan va tilimizga o'zgacha joziba bag'ishlaydigan dialektlarga asoslangan.

Quyida ushbu jihatlarni "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi ayrim shevalarimiz misolida ko'rib chiqamiz.

> Bakovul, bukovil - (Buxoro viloyati aholisi foydalanadigan dialekt)

1 to'ylarda ovqat tayyorlaydigan oshpaz. Uning yuzi xuddi pechdan olingan nondek qizarib, mo'ylovi birdan kulrang edi. "Yoshlar".

2 (eskirgan so'z, ibora, tarixiy so'z ma'nosida) podshoh, xon va qo'shinlar uchun ovqat tayyorlashni nazorat qiluvchi, hukmdorga xizmat qilishdan oldin taomni tatib ko'radigan amaldor; bosh oshpaz (15-asr va undan keyin. Aytishlaricha, bu taom [ajabsanda] Bobur saroyining bakovullari ijodiga tegishli. K. Mahmudov, o'zbek an'anaviy taomlari. - Bu mening aybim, - dedi Bobur qat'iy ohangda, - bizning bakovullarimiz sizdan juda g'azablanishdi: ular sizga olib kelgan ovqatdan bir luqma ham yemaysiz. "Yoshlar". Bakovul bir uchida, bo'shshib turardi. "Sharq yulduzi".

3 (so'zning tarixiy ma'nosida) oltin O'rda xonligida maoshni armiyaga taqsimlash va o'ljani taqsimlash kabi vazifalarni bajaragan yuqori martabali amaldor.

4 to'y va bayramlar (hayt) munosabati bilan o'tkazilgan kurash, poyga, echki (kopcari) kabi musobaqalar menejeri. Bu ham to'y ne'mati bo'ladi. Har kim qo'lidan kelganini qiladi. "Kutish". Ota Ahmadjon, Meliqo'zi va bakovul musiqa sadolari ostida o'rta chiqishdi. "Yoshlar".

Muhokama

Ayyor va qulay vaziyatdan foydalanadigan odam. Qiz bo'yiga yetgandan so'ng, Mamasaid "tayyor sho'rva uchun bakovul" bo'ldi: "men eng yaqin amakiman, shuning uchun men ota o'rniga otaman", deb da'vo qildi u. "P. Tursun, O'qituvchi". Tayyor sho'rva yaxshi deyishadi! "S. Zunnunova, Olov". (7.145)

"O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" da quyidagicha ta'rif berilgan. Bakovul yoki bukovul (39) - Chingizxon davrida ovqat va ichimliklar tayyorlagan oshpazlar rahbari

1 va Temuriylar sudida; 2 oltin O'rda xonligida maosh va mukofotlarni armiyaga taqsimlash, o'ljalarni taqsimlash kabi vazifalarni bajaradigan yuqori martabali amaldor. Bakuvulning hurmati juda baland edi, tumanbeglar va mingbeglar ham unga bo'ysunishdi; 3 Buxoro amirligida bu taomni hukmdorga berishdan oldin tatib ko'rgan bosh oshpaz degan ma'noni anglatadi.

> Barak - (asosan qishloq tomonidan ishlatiladigan sheva) chuchvara. 1 bo'rak (Janubiy Xorazm viloyatida yashovchi aholi foydalanadigan dialekt), chuchvara, pelmeni (Shimoliy Xorazm viloyatida yashovchi aholi foydalanadigan dialekt). Xorazm va Qoraqalpog'iston sharoitida go'mma va tuxum barak an'anaviy taom hisoblanadi. "K. Mahmudov, o'zbek an'anaviy taomlari". Buvim taqillatadi. Omad tilaymiz buvim. "Boychechak". 2 [Italiya-loy chayla] yog'ochdan yasalgan vaqtinchalik uy, yashash joyi. Barak tizimida binolar bir qavatli bo'lib, ko'pincha yog'ochdan yasalgan. "N. Ismoilov, kasallarni parvarish qilish". Barakning o'rtasida joylashgan yog'och skameykada o'tirgan o'rtoq ma'ruzachining muloyim ovozini tingladi. "H. G'ulom, toshkentliklar. (7.163)

> Bibi-1 onaning yoki otaning onasi; buvisi (nabiraga nisbatan). Mehri Bibi, Xayri Bibi. Erta tongda ikki qo'shni - Bibi Zaynab va Hamida xonim sidqining hovlisiga rangpar yuz bilan kelishdi. "Mirmuxsin, plashli ayol."

2.u ayollar ismining old yoki orqa qismida keladi va qo'shma ismlarni hosil qiladi: Bibigul, Bibiniso, Bibinor, Bibisanam; Davlatbibi, Kenjabibi, Kimsanbibi. (Sayohatchi), Agar iloji bo'lsa, singlisi bilan birga (Gulnorning) onasi Gulsunbibini qishloqqa olib ketmoqchi ekanligini aytdi. "Oybek, Tanlangan Asarlar". (7.251)

> Boldiz-xotining singlisi, singlisi-in-huquq. Boldiz asaldan shirinroq. "Maqol". Agar Yeznam meni bilsa, men Qunduzman, yor-yor, men boldogiga yopishgan Qunduzman, yor-yor. "Qo'shiqlar". Menda shisha ham, bir shisha sharob ham, bir qultum qizil sharob ham yo'q. "Mirtemir, Ishlaydi". (7. 308).

> Buvak - yangi tug'ilgan bola, chaqaloq. Buvak, oshqozoni to'lgan bo'lsa-da, u hamma narsani sog'indi. "S. Siyoev". Ovoz. - Ayting-chi, nima bo'ldi? - dedi Saltanbonu tizzasida o'tirgan oriq, oriq, ingichka oyoqli, katta qorinli nevarasi, ko'ksini zulukdek so'rib olgan. "M. Ismoilov, Farg'ona tong otguncha." (7.359)

> Bo'la-opa-singillarning bolalari (bir-biriga nisbatan). Shu payt eshikdan xolaning shaharda ishlaydigan o'g'li Rashid kirdi. "A. Kochimov, Xalka". To'g'ri, qon sho'rlikni quritdi. "Yoshlar". Hanifa uning qo'lga osilgan: - meni o'ldiring, meni o'ldiring, kelajak! "Yoshlar".

II qism bo'ling, etuk; standartga yetdi. Teshikdan qoplar to'lganini, donalari oltinga o'xshab qorong'i, toza ekanligini ko'rishingiz mumkin. "G. G'ulom". Yurakning har bir bo'lagi erkin ursin va qalb ko'k tomirlarda ma'lum bo'lsin. "Yoshlar". Men quvonchga to'laman, mening go'zalligim, nigohim maftun. "Uyg'unlik, tong qo'shig'i." (7.407)

> Vayish-Ishkom. Barglar vayish shoxlarining shoxlarini ko'mdi, ular faqat ingichka novdalarda ko'tarilgan va uzumzorlar kesilmagan yoki kesilmagan. "S. Nurov, o't sovuq bo'lmaydi". (7.435)

> Valish-Ishkom. Hovli unchalik katta emas, lekin u bir qator uylar va uylar bilan o'ralgan. Sovuqqa qadar turli xil uzumlar sarg'ayadi va quyoshda yotadi. "Gazetadan". (7. 438)

> Guzar- [fors-o'tish; ko'cha, mahalla]. 1 qishloqlar yoki mahallalarning chorrahalarida joylashgan choyxonalar, qassoblar, do'konlar kabi do'konlar bilan gavjum, gavjum joy. Bu mahallada uni [Yolchi] yoqtirgan ikki kishi bor edi. Biri guzarda temirchi bo'lib ishlaydigan Qoratoy, ikkinchisi Shokir Ota ismli keksa odam. "Oybek, Tanlangan Asarlar". Kuzgi havoning suyaklarini sovitishiga qaramay, choy ichuvchilar ko'p edi. "M. Ismoilov, Farg'ona tong otguncha."

2. yo'l. Qalmoqlar yurtiga oshiq bo'ldim. "Alpomish". Agar biz buni his qilsak, biz uni izlashga kelamiz. Bu Sulton edi, mening aziz do'stim, xush kelibsiz. "Murodxon". Men shlyapa kiyib, bir muddat qoldim. Men birdan bu shaharni sevib qoldim. "Shakar bilan shirin".

3. qayiqlar Daryo yoki oqimni kesib o'tadigan joy; kech ma'nosida ishlatiladi.

4. Buxoro xonligida: mahalla. Guzarogoh (forscha - o'tish) - Guzar joylashgan joy; o'tish biz ko'chada yashamaymiz, biz qarorgohda yashaymiz. "Aibek, Navoiy". (7.516)

Xulosa

Asrlar davomida shevalarimiz xalqning tirik tilida sayqallanib, adabiy tilimizga o'zgacha go'zallik baxsh etib kelmoqda. Shuning uchun biz keyingi tadqiqotlar millatimiz, til madaniyatimiz va mentalitetimizni o'zida mujassam etgan lingvo-madaniy yo'nalishdagi tadqiqotlar bo'lishini istaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистан Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг 2018-йил 28 декабрдаги "Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади" мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сузи, 2018-йил, 29 декабрь.

2. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. - Тошкент: Академнашр, 2010. - Б. 44.

3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli. "O'zbekiston ovozi", 2019-yil 22-oktabr.

4. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, Fan. 2013-y. -139 b.

5. Maxmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent, 2012. 5-son, 3-16 b.

6. Raximov A., Tilni paradigmalar asosida o'rganish muammolari //O'zbek tili va adabiyoti. 2012.-yil 2-son, 21-24 b.